

megjegyzendő, hogy ez esetben is alkalmasint szamojéd-nyelvi jövevényelemmel állunk szemben. A kérdéses szóhoz feltűnően közel van a jéniszei szamojéd *kari-o* (-o augm. képzővel), melynek jelentése „M a m m u t h“ (Castrén, Wörterwerz, d. samojed. Spr. 79). Ez az északi tundrák jegébe befagyott és itt-ott előbukkanó őslény lehetett az a szörnyeteg, nagy állat, mely egyes szibériai törzsek közt mythoszképződések alapjául is szolgált. Minden további lépés előtt jó lett volna megállapítani azt is, hogy ez a szamojéd bekeveredés chronologiailag nem újabb jelenség-e az Altajvidéken? Mert Castrén erről ily értelemben beszél (Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker 84).

Németh Gyula azt hiszi még, hogy eme pánturk mythoszbeli *kär* szó származéka a *Girej* szóalak is, mely „a krimi kánok dinasztájának neve“ volt (I. m. 266). Ha fenti hiedelmei után még ez is igaz volna, ember legyen, aki ezek után a honfoglaló *Кагъ* törzs glorifikálásába bele merjen kötni.

A Németh Gyula előtt is ismeretlen eredetű *Girej*, *Giraj* tulajdonnév eredetéről ma még semmi bizonyosat sem lehet mondani. (Ha az újperzsa *Burhān-i-Kāti* szótár 382. lapján közölt adatokra akarnánk tekintettel lenni, eme tatár khánok „*Geraj*“ melléknevét újperzsa eredetű szónak kellene tartanunk). A tulajdonnév chronologiai helyzetére vonatkozólag azonban már pontosabb adataink vannak. *Rambaud* Alfréd, Oroszország története. Bpest, 1890. I. 215. lapján erre vonatkozólag a Nagy Iván cár korabeli (1462—1505) események közt a következőket olvashatjuk: „... ugyanazon időben alapított a krimi khánság Dsengisz khán egyik utódától, Aszitól, ki — mint mondják — egy paraszt által megmentetvén a haláltól, nevéhez fűzte megmentője *Ghírei* nevét is, melyet azután minden krimi khán hozzácsatolt a nevéhez“. Mindez pedig a XV. században történt. Senki sem tudja, hogy Németh Gyula miképen akarta átkapcsolni ezt a XV. századbeli jelenséget a magyar honfoglalást megelőző korba? No de hát ilyen félezeresztendő chronologiai csekélységekre a neovámbérizmus már igazán nem lehet tekintettel...

Mészáros Gyula.

Ál-török nép- és személynevek

II.¹

Khazar — A neovámbérista irányzat követői ezt a népet, egyéb európai népek írásmódjától (német *Chazaren*, francia *Khazars*, orosz *Хазары* stb.) eltérőleg magyarosan *kázár* alakban, nyelvészeti fejtegetéseik során pedig *kazar*, *k'azar* alakban írják.

Az Anonymusnál is közölt *Cozar* népnévnek és a magyar-

¹ V. ö. NNy. IX. 237—246.

országi *Kozár* (*Kazar*) helységneveknek szóalakja, s ez utóbbinak a szláv *kozarb* 'kecskepásztor' szóval való kapcsolata, valamint ezen eredetelmélet helyes vagy helytelen volta, ezúttal érdeklődésünk körén kívül marad.² A magyar őstörténet-kutatás szempontjából azonban nem mehetünk el közömbösen és szótlánul a neovámbéristák azon igyekezete mellett, mellyel az ő különös „módszer“-ük még különösebb eszközeivel — ezúttal is szigorúan V á m b é r y ideológiájára támaszkodva —, ezt a népnevet is eltörökösíteni iparkodtak.

Mesterüknek, Vámbérynek, minden vonatkozásban sűrűn használt könyvében (A magyarok eredete 69. 93), az általa még „*khazar*“ és „*khazák*“ alakban írt népnév, illetőleg tulajdonnév egy állítólagos török *kaz-* 'bolyongani, kóborogni' ige származékaként szerepel. A feltételezett *-r* képzős *khazar* (!) igenévi alak jelentése eszerint annyi volna, mint „kóborló, barangoló, nomád“. Innen és ilyen könnyed kézmozdulattal indult el 1882-ben ez a névmagyarázat, mely irodalmunkban azóta is az egész *khazar*-kérdés megvilágítását, sajnálatos módon, hátráltatólag befolyásolta. Vámbéry, szokása szerint, az egész névmagyarázat kérdését két-három szóval intézte el. A név mögött rejlő néptörténeti vonatkozások tárgyalása (U. o. 77—90) magának a *Khazar*-földnek topographiai és ethnikai viszonyairól alig nyújt képet. A népnév chronologiai szerepléséről nála szintén feltűnő hézagosan nyerünk értesülést. Mindeme nehezen megfogható, laza ismeretanyagon pedig, szinte ellentállás nélkül keresztültör a pánturk mythos örökgyforma sarktétele, — mely szerint e *khazar* népköteléknek is, csakúgy mint Kelet-Európa többi népvándorlaskori népeinek, töröknek kell lenni.

Vámbéry a priori feltevését követői, lényegében, egy lépéssel sem vitték előbbre. E szóbanforgó népnév eredetéről szóló hevenyészett állítását azonban kritika nélkül magukévá tették. Gombocz a *kazar* népnév eredetéről szólva, szinte szóról-szóra idézi Vámbéryt. De legalább hivatkozik rája (MSFOU XXX, 199). Németh Gyula e tekintetben mesterével szemben már sokkal kiméletesebb. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy ha Gombocz egyszer úgyszólván hivatkozott Vámbéryre, mint ősforrásra, — akkor ő ezekután mentesül ugyanezen kötelezettség alól. Elég ha erről szólva most már csak a második kézre, Gomboczra utal (A honfogl. magy. kial. 37. 211).

² Ugyanezen népetimológiai körbe kívánczik nyilván az orosz őskronika *kozarinъ* 'chazarus' népnévváltozata is.

De lássuk csak közelebbről, hogy eyvel a Vámbéry-féle névmagyarázó ötlettel a mindig magas kritikai alapon álló, kifogástalan filologiai iskolázottságú, és lépten-nyomon „a módszer“-re hivatkozó neovámbérista jogutódok miként gazdálkodtak?

Gombocz is, meg Németh Gyula is magát a népnevet, mint fentebb említettem, következetesen *kazar* alakban írja. (Németh egy esetben *k'azar* szóalakot is ír. I. m. 211). A kérdés körül kevésbé járatosak kedvéért azonban nem hallgathatjuk el, hogy a népnévnek ez a *k*-s szókezdetű alakja csak magyar irodalmi szokáson alapszik. Az egykorú kútfók, már a Kr. utáni II–III. századtól kezdve ugyanezt a népnevet egymással egybehangzóan mindenütt *χ*-s szókezdettel közlik:

Khazir, Bardesan II, LXV. — II–III. század;

Chazir-k' (pl.), *Chazr(-ac)*, Mos. Choren. II, LXII. — II. századi eseménnyel kapcsolatban;

χasar-, K'art'lis Cxovreba — III. századi eseménnyel kapcsolatban;

Chazar, Barhebraeus — VI. század (586/7);

χazar, Ibn Fadhlán, Ibn Mas'údi, Istaxrí, Ibn Haukal, Muqaddasi... — X. század;

Χάζαροι Const. Porph. — X. század;

χazar-ni (pl), Alguziani — XV. század, stb.

Jólértesült örmény, grúz, szyr, arab, bizánci kútfók tanúsága szerint e bben a szóalakban ismerték ennek a népnek a nevét. Sőt tovább kell mennünk. Magán a török nyelvterületen is, ott ahol irodalommal találkozunk, a népnévnek szintén ugyanezen nyelvi alakja őriztetett meg: a cágataj irodalomban *χazar*, die Chasaren' Radl. II, 1689; az oszmán-török irodalomban (irodalmi kiejtéssel) *χazer* (*bahr-i-χazer* Mer Caspienne) Samy, Dict. Français-Turc 410. Újabban az oszmán-törökök, mióta latinbetűs írásuk van, ezt a népnevet *hazar* alakban írják.³

Nem tartozhatik e rövidrefogott tanulmány keretei közé azon ethnikai kérdés taglalása, hogy az örmény és grúz kútfók már a Kr. u. II. és III. századbéli eseményekkel kapcsolatban, miféle törzseket értettek tulajdonképen a fenti név viselőin, akik a Darjel-szorostól északra a Kaukázus felső szakaszán éltek. Néptörténeti módszerességgel pedig eredetileg az

³ Kara Semsî Reşit Saffet, Hazar türkleri, Avrupa devleti. Istanbul, 1934.

egész kérdést ennél a pontnál kellett volna elkezdni. De a neovámberista „módszer“-ben településtörténet és archaeologia nincsen. Ellenben mi volt a „kritikai“ gyakorlat? Nyilván azon az alapon, hogy *nomen est omen*, mindenk előtt, nem lekiicsinylendő filológiai buzgalommal, rávetették magukat a kérdéses nép nevére. Aki megfejtí a nevet, az megfejtí a népet. Mi volt, és mi mai napiglan is ennek a szerintük egyedül célravezető módjára? Legelőször és legutoljára is... a szótár. Magától értetődően és kizárólag... valami török szótár. (Céhbeli neovámberistának tudni kell ugyanis, hogy Kelet-Európa összes népeinek legalábbis már a Kr. születése körüli időktől kezdve, törökökön kívül másoknak nem szabad lenniök...). Ezúttal azonban a török szótárak fukar kézzel szolgálták ki az iskola híveit. Vámbergy egy állítólagos ágataj *kaz-* ‚herumirren‘ ígére hivatkozik, melynek a megléte — enyhén szólva — nagyon is kétséges. Ezzel szemben hitelesen igazolhatóan a ágatajban hasonló jelentéssel egy magashangú igetövet ismerünk: *käz-* *durchziehen*, *durchlaufen* Radl. II. 1171. S. Sulejm. 266. Vámbergy, Abuška 89. Ugyancsak magashangú az idetartozó kirgiz *kez-* ‚umherschweifen‘ és oszmán-török *gez-* ‚herumgehen‘ igető is. Vámbergyen kívül még csak Németh Gyula tud felmutatni egy mélyhangú kumük *kaz-* ‚kóborolni‘ jelentésű igetövet (KSz. XII, 130), melynek helyes vagy helytelen hangtani lejegyzését más forrásból ellenőrizni nem tudjuk.

De nem is ezen a mélyhangúságon vagy magashangúságon van ezúttal a hangsúly. A szótárlapozgató homonymia-keresés itt — ha lényegbevágó néptörténeti elsiklásról nem is lenne szó — már magán a hangtörténet törvényszerűségein bukának el. A kérdéses népnévnek több mint másfélezer esztendő s változatában ugyanis, feltéve ha tényleg török eredetű szóval állnánk szemben, már másodlagos jellegű $k > \chi$ hangfejlődést kellene feltételeznünk. Elvvel szemben az összes felhozott és túlnyomórészt jelenkori török *kaz-* (?), *käz-* igetövek a szókezdetben még mindig elsődleges explosiv *k*-hangot mutatnak. Más szóval kifejezve: amikor a Xazar népnév — Németh Gyula szerint a törökből (?) — chronologiallag több mint másfélezeresztendő előtt kialakult, az ő feltételezett török nyelvében ama bizonyos $k > \chi$ hangfejlődésnek már végbe kellett volna mennie. A valóság azonban az, hogy a kérdéses *kaz-* (?), *käz-* igető helyett, az elmélet megmentése érdekében, egy szükségessé váló $*\chi az-$ igegyökereit Németh Gyula még a régi állapothoz viszonyítva hangtanilag messze továbbfejlődött

mai török nyelvjárások területéről sem tud kimutatni. Erre a hangtörténeti abszurdumra egyébként a NNy. IX. évf. 190. lapján egyszer már történt utalás. Németh Gyula figyelmét azonban — úgylátszik — a súlyos ellenvetést tartalmazó megjegyzés elkerülte, mert válaszában erre a kérdésre már nem tért ki...

Ellenben ama Vámbéry utján forgalomba került és általa is elfogadott „*kaz-*, kóborolni, futni, menekülni“ (I. m. 37) alakban és jelentéssel közölt igető párhuzamainak felkutatásában semmi fáradságot és kockázatot sem kimélt. A kívánatos igető párhuzamai között a čagataj és kumük nyelvi adatokon kívül még ezt olvassuk: „kun, CC. ed. Kuun 27.“ Ez azt jelenti, hogy a fenti igető Németh Gyula szerint a Codex Cumanicus kun nyelvében is megvan. Álláspontját meg szeretné tehát erősíteni avval, hogy a nyelvrégiségből is idéz egy adatot. Fellapozzuk a Codex idézett helyét, ahol a következőket olvashatjuk: *chazarmen fugio, chaztum fugi...* stb. Nagyszerű! Az olvasó nem kételkedhetik többé, itt is megvan a keresvekeresett ige! A laikus olvasó és „a legkiválóbb magyar turkológus“ ebben a pompás bizonyítékban meg is nyugodott eddig. Csak egy a baj. Ama bizonyos Codex Cumanicust gróf Kuun Géza (1880) után 1887-ben gondos nyelvészeti kritikával W. Radloff is kiadta.⁴ Ezen újabb kiadás 24. lapján a kun *chazarmen, chaztum...* igealakok tulajdonképeni alapszava, a kodex betűinek helyes olvasása szerint: *kac-*, 'fliehen', melynek a többi török nyelvekben (ujgur, čagataj, oszmán-török... stb.) *kač-* hangtani alak felel meg.

A két — mellesleg mondva egészen közönséges — igető semmiféle vonatkozásban sem tartozik egymáshoz. Hol van itt ama bizonyos és annyiszor hangoztatott „kritika“, „filologia“, „a módszer“, — hogy a török nyelvek legmindennapibb elemeinek ismeretéről ne is beszéljek? A neovámbéristák jellemzésére le kell itt írnom újra, amit róluk eme tanulmánysorozatomban bevezetésében mondtam: „Ott, ahol mesterük nyomdokaiban járnak, akár idézik az ő meglátásait, akár nem, úgy ahogy még csak eldöcög ez a török theoria. Mihelyt azonban letérnek erről a jól kitaposott útról, mindjárt baj van a legelemibb török nyelvtudás körül“ (NNy. IX, 240).

Az állítólagos čagataj és kumük *kaz-* igetőnek ezek szerint a kun *chaz-* igetőhöz semmi köze sincsen. Ama bizonyos *kaz-*

⁴ W. Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus. St.-Petersbourg, 1887.

igetőnek továbbá „futni, menekülni“ jelentése sincsen. De viszont ez az a többlet és újítás, mellyel Németh Gyulának az amúgy is tarthatatlan Vámbéry-féle elméletet megtoldania sikerült.

Mindezek után semmi tudományos értéket sem tulajdoníthatunk annak a magyarázatnak, mely a történelmi *azar* népvét „kóborló, barangoló, nomád“ jelentéssel szeretné felruházni. Mi szükség is volt erre az igyekezetre? A priori feltevések, és holmi *-r* végzetű török participiumos szerkezet keresése helyett sokkal jobb lett volna a mindenesetre jobban értesült egykorú kútfőt is meghallgatni. Ibn Fadhlān pl. e nép nevére vonatkozólag ezt mondja: „*azar* egy é g a l j n e v e...“ (MHK 212). *Istaxri* névmagyarázata szintén hasonlóképen szól: „Ami a *azar* nevet illeti, ez egy t a r t o m á n y n e v e...“ (MHK 223). Az efajta egykorú értesüléseknek mindig volt valami pozitív alapja.

E történelmi nép nevének önkényesen elváltoztatott „*kazar*“ alakja, majd eme népnévnek mondva csinált fiktív „kóborló“ jelentése a fentiekben közölt kútfői adatokkal merő ellenkezésben áll. Létjogosultsága nincs, mert teljesen történetietlen ötleten és hangtörténetileg képtelen etimologizáló játékon alapszik. Vámbéry, Gombocz és Németh Gyula tarthatatlanul rossz etimológiája kedvéért tudományos irodalmunkban az ilyen csodabogarakat nem tenyészthetjük tovább.

Főként pedig östörténetet nem lett volna szabad építenünk erre az ingoványra!

*

Az állítólagosan török eredetű (?) *kazak* népnévről is kell még egy-néhány szót szólnunk. Vámbéry nyomán ugyanis Gombocz (I. m. 199) és Németh Gyula (I. m. 37) szintén amellett foglalt állást, hogy ez esetben is ama bizonyos fenntárgyalt *kaz*- (?) igetőből az ismeretes török *-ak*, *-äk* deverb. képző segítségével alakult névszóval állunk szemben. Számos török nyelvben tényleg megvan ez a *kazak* szó, melynek jelentése: „ein freier, unabhängiger Mensch, Abenteurer, Vagabund; der Kirgise...“ stb. Radl. II, 364–5.

Idáig ez a török elmélet egész tetszetősnek látszott. A neovámbéristák azonban sajnálatos módon nem számoltak eddig avval a történelmi rideg valósággal, hogy Kelet-Európában régebben nem az ő fiktív törökjeik, hanem az összes ismert néptörténeti adottságok szerint egészen más ethnikumú és nyelvű népkötelekek éltek. Így pl. egyik igen tekintélyes súlyú

népelem volt itt már a herodotosi idők óta a sauromata, a későbbi alán, melynek ma is élő leszármazottja az oszét. Ebben az iráni oszét nyelvben van egy társadalmi osztályra vonatkozó megjelölés: *kosäg*, *kűsäg* „arbeitend, Arbeiter, Tagelöhner, Diener, Knecht, Sklave“ Miller, Wb. 708. Oszét *-äg* deverbális képzővel képzett eredeti iráni szó ez, melynek ugyanezen nyelvi alapszava *kos-*, *kűs-* „arbeiten, dienen“ (I. m. 709).⁵ Ez a megjelölés a Kaukázus-vidék hagyományos társadalmi rétegződésében azt az alsóbb szolgai osztályt jelentette, mely mint munkás, földműves elem bérért szegődött el, személyére nézve azonban földesuraival szemben *s z a b a d* volt.⁶ Ez a kulturszó az uralkodó iráni népelem nyelvéből — igen figyelemreméltó hangtani alakban, nyilván még az oszét *o, ū* (< zend *ao*) hangfejlődést megelőző korban — átszármazott a szomszédos kaukázusi népek szókincstárába is: hürkan *kʷazakʷ* Mietling, Arbeiter Uslar-Schiefn. 153; kaitach *kazax* Diener Erek: 53; avar *xaxax* Kosa k; der bewaffneter Georgier der einfachen Classe; ein freier Arbeiter, ein freier, lediger Mann. Uslar-Schiefn. 102. stb.

Kelet-Európa és Belső-Ázsia egykori iráni urainak nyelvéből származott ez az államéleti mesterszó nemcsak a Kaukázusba, hanem a Tien-san és Altaj-vidék török néptörzseinek nyelvébe is.

(Folytatjuk)

Mészáros Gyula.

(*Deutscher Auszug*) Pseudotürkische Volk- und Personennamen. (Vgl. NŇy. IX. 237—246). Der Volksname *Chasare* wurde von V á m b é r y von einem angeblichen türk. Zw. *kaz-* „herumschweifen“ hergeleitet. Diese Et. überging dann auf *G o m b o c z* und von ihm auf *N é m e t h*. Der Volksname wurde jedoch seit dem II. Jh. (auch in türk. Sprachen folgerichtig mit *x-* geschrieben; derjenige türk. Verbalstamm, mit welchem der Volksname in Zusammenhang gebracht wurde, lautet dagegen in allen türk. Sprachen mit *k-* oder *g-*. Freilich erscheint dieses Zw. in allen zuverlässigen Quellen mit palatalem Vokalismus; nur Vámbéry und Németh wollen dieses Zw. im Dschag., bezw. Kumük. mit velarem Vokalismus angetroffen haben. Für die „Methode“ Némeths ist bezeichnend, dass es ihm geglückt ist, für dieses angebliche türk. Zw. einen Beleg auch aus dem Codex Cuman. anzuführen: nur beruht dieser Beleg auf einem

⁵ Vö. újperzsa *kōšidan* „sich anstrengen, sich abmühen“. H. Hübschmann, Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache. Strassburg, 1887. 45.

⁶ Zichy Jenő gróf, Kaukázusi és középázsiai utazásai. Budapest, 1897. I. 74.

Nichtverstandenen haben der betreffenden Stelle des Codex Cuman. In ganz anderer Richtung muss also der Ursprung des Namens *Chasare* gesucht werden; besondere Beachtung verdient dabei die Bemerkung Ibn Fadlans, nach welcher *zazar* der Name einer Himmelsgegend ist, ähnlich auch bei *Istaxri* („Name einer Provinz“). — Nach dem Beispiel Vámbérys wollen Gombocz und Németh auch den Volksnamen *kazak* von demselben fiktiven türk. Zw. herleiten. Nach Verf. ist dieser Volksname irar. Ursprungs, als Bezeichnung des halbfreien Arbeiters auch fast in allen kauk. Sprachen vorhanden.

Csiszlik és lócsiszár

Minden magyar ember tudja, hogy *csiszlik* szavunk általában a csizmadiák, de főleg a csizmadiainasok gúnyneve. De hogy miért nevezik őket csúfolódva e néven, azt valószínűleg senki sem tudja.

Ezen elnevezés eredetét kutatva először is tudnunk kell, hogy van e szónak még egy más, mégpedig nyilván eredetibb jelentése is. A MTsz. szerint ugyanis a Székelyföldön 'csizma sarkába való bőrrel bevont fakéreg (Afterleder)' a jelentése; vagy pontosabban megmagyarázva: az a vékony, hajlítható falapocska (Holzspahn), melyet a csizma hátulsó, az emberi láb sarkát körülfogó részébe a külső bőr és a bélés közé helyeznek, hogy a bőrnek ott kemény tartása legyen, hogy ott össze ne rokkanjon. Az ilyen falapocska, a csizma anyagának legolesőbb része lévén, persze nem valami nagyértékű holmi. Könnyen érthető tehát, hogy akkor, mikor a *csiszlik* szónak ez az eredetibb jelentése még közismert volt, egy-egy csizmadiainasnak (később már legénynek vagy mesternek is), akit gyalázní, becsmérélni akartak, azt mondták, hogy: *Te csiszlik!* azt akarván ezzel kifejezni, hogy: 'olyan értéktelen vagy mint a csiszlik'. Ez tehát ugyanolyan észjáráson alapuló szidalom, mint amilyen pl. ez is: *Te rongy!*

A *csiszlik* szónak ezen eredetibb jelentése a Székelyföldön kívül ma már úgylátszik mindenütt elavult. (Szegedi csizmadiák körében való kérdezősködésem alapján is kiderült, hogy ők már csakis gúnynévként ismerik ezt a szót; a csizma sarkába való falapocskát már nem *csiszlik*-nek hívják, hanem *kérég*-nek vagy *fakérég*-nek). Felmerül tehát most az a kérdés, hogy miért avult el (a magyar nyelvterület legnagyobb részén) a *csiszlik* szónak ez az eredetibb jelentése. Arra nem gondolhatunk, hogy e jelentés-avulás a szónak kettős jelentésével volna kapcsolatos, mert hiszen a helyébe lépett *kérég* szó is kétjelentésű: 1. 'Rinde' és 2. 'csizma sarkába való falapocska'. Az én nézetem szerint e jelentés-avulásnak csak az lehet az oka, hogy mióta a *csiszlik*